

Dr Olga POPOVIĆ-OBRAĐOVIĆ

KA KRITIČKOJ ISTORIOGRAFIJI

Nikola Pašić u Narodnoj skupštini. Priredili: Latinka Perović, knjiga 1-2; Dubravka Stojanović, knjiga 3; Đorđe Stanković, knjiga 4, "Službeni list SRJ", Beograd 1997.

Politički rad Nikole Pašića trajao je dugo – pet decenija. Za to vreme u Srbiji su se smenila četiri kralja i dve dinastije, pet puta se promenio ustavni poredak, dogodilo se pet državnih udara, od kojih su dva Pašiću donela vlast (1893. i 1903), a jedan ga njoj približio (1901), vođeno je pet ratova, od kojih tri s Pašićem na čelu vlade i, konačno, promenila su se dva državna okvira – Kraljevine Srbije i Kraljevine SHS. Kao neprikosnoveni vođ najveće političke organizacije koju je Srbija ikad imala, Narodne radikalne stranke – koja je uspevala čak da na opštim izborima osvoji gotovo sve poslaničke mandate – Pašić je tokom skoro pedest godina bio ključna ličnost političkog života u Srbiji, bez obzira na to da li je u njoj vladao lični režim vladaočev, režim ograničene ustavnosti ili parlamentarni režim. Snaga njegovog političkog uticaja nije jenjavala ni onda kada je, kao politički osuđenik, bio van zemlje, u emigraciji. Njegov lični politički autoritet imao je padove, čak i veoma velike, ali nikad dalekosežne; izgubljeni autoritet Pašić je uvek uspevao da povрати, pa čak i da ga ojača. Politički uticaj Nikole Pašića bio je snažan već u vreme kada je Srbija, još u vazalnom odnosu prema Turskoj, pravila prve korake ka uspostavljanju načela moderne ustavnosti. Od trenutka, pak, kada je Srbija, posle sticanja državne nezavisnosti, 1878. ušla u odlučujuću fazu artikulisanja sopstvenog identiteta kako na unutrašnjem tako i na spoljnopolitičkom planu – on je postao i do kraja ostao politička ličnost koja je više od svih drugih uticala na njenu istoriju.

Pašićeva politička delatnost nije bila samo dugotrajna nego i mnogostruka. On je učestvovao u socijalističkom pokretu Svetozara Markovića kao

jedan od njegovih najznačajnijih pripadnika; bio je osnivač i neprikosnoveni vođa Radikalne stranke, najmasovnije i najmoćnije političke stranke u istoriji Srbije, koja je svojom revolucionarnom ideologijom početkom osamdesetih godina prošlog veka dovela u pitanje temelje i suštinu ustavne monarhije u Srbiji; kao politički emigrant, on je uspostavljao veze sa Rusijom, pripremajući tako tle za promenu spoljnopolitičke orijentacije Srbije od Austrije ka Rusiji, koja će definitivno nastupiti s početkom XX veka; takođe kao politički emigrant, pripremao je oružani ustanak protiv kralja Milana Obrenovića, koji, doduše, neće realizovati; u skupštini, on je bio i njen predsednik i vođa opozicije; kao predsednik skupštine i kao predsednik vlade, bitno je odredio prva parlamentarna iskustva za vreme vladavine Ustava od 1888, a i ona potonja, za vreme vladavine Ustava od 1903; na položaju predsednika vlade, upravljao je Kraljevinom Srbijom tokom svih ratova koje je ona vodila u XX veku – tokom carinskog rata sa Austrougarskom, balkanskih ratova i Prvog svetskog rata; s tih pozicija odigrao je ključnu ulogu u uobličavanju spoljne politike Srbije, uključujući tu i proširenje programa nacionalnog ujedinjenja uključivanjem u njega i ostalih jugoslovenskih naroda; na sudbinu zajedničke države uticao je kako svojim uplivom na tok i način ujedinjenja 1914-1918. tako i kasnije, kada je, kao predsednik jugoslovenske vlade, umnogome odredio način rešenja ustavnog pitanja u Kraljevini SHS, te potonji razvoj jugoslovenskog pitanja.

Kad političar tako dugo traje kao što je trajao Nikola Pašić, onda je prirodno postaviti pitanje koja je tajna njegovog uspeha. Politički ljudi u Srbiji počeli su još početkom veka da tragaju za odgovorom na to pitanje. "Niko živi danas ne ume pogoditi kakva je to specijalna vrednost Nikole Pašića, zbog koje se on već dvadeset godina održava na čelu našeg javnog života", ostavljajući utisak kao da bez njega "Srbija ne bi mogla živeti" – pisao je liberalni list "Srbija" još 1905. godine.¹ "U čemu je tajna snaga njegovih uspeha u Radikalnoj Stranci i zemlji" – zapitaće se dvadeset godina kasnije Fedor Nikić u jednom kratkom osvrtu na Pašića povodom njegove smrti.² Pred istim pitanjem nalazio se svako od Pašićevih savremenika ko se upuštao u analizu njegove uloge u političkom životu Srbije. Šta je to što tog političara – koga su videli kao čoveka nevelikog obrazovanja, slabog govorništva, izrazite hladnoće i, iznad svega, indiferentnog kako prema načelima tako i prema moralu i politici – održava u samom centru političkog života, obezbeđujući mu istovremeno popularnost kakvu nije uspevao da dostigne nijedan drugi političar u istoriji Srbije? Da li je to njegova sposobnost da oseti "narodnu masu i njenu dušu",³ ili njegova suštinska različitost u odnosu na sredinu u kojoj je delovao

1 "Srbija", 13/18. VI 1905.

2 F. Nikić, *Nikola Pašić (6. XII 1845 – 10. XII 1926)*, poseban otisak bez podataka o nazivu publikacije i godini izdanja, s. 5.

3 F. Nikić, n. d, s. 6. V. slično: Kosta Stojanović, *Slom i vaskrs Srbije*, II, ASANU, 10133, s.

– njegov uravnotežen temperament, samokontrola i skoncentrisanost na cilj;⁴ da li njegova sklonost da politiku pretvara u običnu trgovinu, s uverenjem da se u njoj “više ili manje svaki može kupiti”,⁵ ili posvećenost jednoj ideji vodilji koja se grančila s “verskim fanatizmom”;⁶ strpljivost i pregovaračka veština, spremnost da popušta do krajnjih granica, ili obuzetost idejom revolucije i verom u nju, kakvu nije imao niko drugi od Markovićevih sledbenika, pa ni Marković sam;⁷ potpuna predanost srpskoj nacionalnoj ideji ili “bezuslovna” privrženost Rusiji i “mistična vera” u nju?⁸

Savremenici nisu mogli dati odgovor na ta pitanja isto kao što nisu bili u stanju da donesu “pravedni sud” o ulozi Nikole Pašića u srpskoj istoriji. Oni su očekivali da će ga dati “naša istorijska nauka, zasnivajući ga na objektivnim činjenicama, njegovim zaslugama za slobodu naroda unutra, parlamentarizam, samoupravu, političke slobode i za oslobođenje i ujedinjenje spolja. A prema tome biće Nikoli Pašiću određeno pravo mesto u našoj političkoj i nacionalnoj istoriji”, bio je uveren Fedor Nikić kada je pre sedam decenija pisao o Pašiću.⁹

Istorijska nauka, međutim, ni do danas nije uspela da Nikoli Pašiću odredi “pravo mesto u našoj političkoj i nacionalnoj istoriji”. Od svih vidova njegove političke delatnosti, monografsku obradu dosad je dobio samo jedan – Pašićev rad na stvaranju jugoslovenske države.¹⁰ Moglo bi se, čak, reći da je u svemu ostalom istoriografija ostala iza onog što su o Pašiću izgovorili njegovi savremenici. “Za svoje poštovaoce velika legendarna ličnost, on je za svoje kritičare bio veliki kvarilac našeg javnog života” – konstatovao je Slobodan Jovanović,¹¹ sam uspevajući, kao uostalom i Nikić, da zauzme distancu i prema jednim i prema drugima. Istoriografija se, međutim, jasno distancirala samo od onih ocena koje su Pašića predstavljale kao “kvarioca našeg javnog života”, ali ne i od onih koje su od njega pravile “legendarnu ličnost”. Zato, u ocenama koje su o Pašiću izrekli njegovi savremenici ima više istoričnosti nego u onima koje izriče naša istorijska nauka. Za nju Nikola Pašić već decenijama predstavlja važan ispit kritičke svesti koji ona još nije uspešno položila. Đorđe Stanković s pravom ističe da izučavanje Nikole Pašića ima svu složenost izučavanja “društvene institucije dugog trajanja sa izrazitim kontroverzama”. Ali ako bi se nedostajanje jedne celovite obrade

235; A. Muse (A. Mousset), Belgrade 1914, 1926, 1938, s. 6.

4 S. Jovanović, *Nikola Pašić, Moji savremenici*, Vindzor 1962, s. 149; F. Nikić, n. d, s. 6.

5 S. Jovanović, n. d, s. 188-189. Slično i J. Cvijić, ASANU, 13484/1412.

6 S. Jovanović, n. d, s. 192.

7 S. Jovanović, n. d, s. 136, 144-146, 148-149.

8 S. Jovanović, n. d, s. 166; F. Nikić, n. d, s. 6; J. Cvijić, n. d.

9 F. Nikić, n. d, s. 7.

10 V. Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, 1-2, Beograd 1985.

11 S. Jovanović, n. d, s. 189.

Pašićeve uloge u istoriji Srbije i Jugoslavije još i moglo time objasniti, to se ne bi moglo uzeti kao opravdanje za činjenicu da se i u pojedinim segmentima odmaklo malo ili nimalo.

Među raznim vidovima Pašićevog učešća u političkom životu Srbije verovatno je najmanje istraženo njegovo javno delovanje – na stranačkim zborovima, u štampi, za skupštinskom vladom.¹² U našoj istorijskoj nauci i inače vlada prilična nezainteresovanost za pitanja kao što su razvitak javnog mnjenja, pojedinih društvenih i političkih ideologija, političkih stranaka, skupštine i ostalih institucija modernog društva i države. Ona, istorijska nauka, kao da iz svog predmeta isključuje istoriju naše političke kulture, mentaliteta, političkih ideja. Nedostatak interesovanja koje pokazuje prema Pašićevom javnom delovanju samo je jedan od odraza nemara koji pokazuje prema toj vrsti pitanja.

Odnos prema temama odredio je i odnos prema odgovarajućim izvorima. Kod nas se, primećuje Đ. Stanković, istorijski izvori relevantni za izučavanje istorije demokratskih institucija zanemaruju do nivoa "stručne karikature". Naša nauka nije sačinila nijednu zbirku dokumenata o radu "pojedinaца ili ustanova vezanih za razvoj parlamentarne demokratije ili demokratije uopšte", a o indiferentnosti nauke prema temama te vrste najbolje svedoči odnos prema skupštinskim stenografskim beleškama, koje su, kako primećuje Đ. Stanković, prepuštene čak fizičkom propadanju.

Već zbog tih razloga, četvorotomni zbornik građe *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, rađen upravo na stenografskim beleškama, morao bi se oceniti kao istinski događaj u našoj istoriografiji. Predstavljajući Pašićevo učešće u radu skupštine u razdoblju od gotovo pet decenija, od 1878. do 1926. godine, na više od 2.500 stranica, taj zbornik s velikom ubedljivošću ukazuje na stenografske beleške skupštinskog rada kao na izuzetno značajan, po mnogo čemu jedinstven istorijski izvor. Na svojevrsan način, on odslikava celu istoriju Srbije počevši od sedamdesetih godina prošlog veka. U zakonodavnim projektima, brojnim interpelacijama, pitanjima, ali i još mnogo više u poslaničkoj raspravi koja im je sledila, ogleda se slika stanja društva, s jedne, a i državne politike, s druge strane – i to na svim planovima, počevši od ekonomskog i socijalnog, preko političkog u užem smislu, do kulturnog. Skupštinske rasprave istovremeno pričaju važna i autentična svedočanstva o političkom mentalitetu, stepenu kulture, o ideologiji i programima političkih stranaka. Ukratko, ukazujući na značaj stenografskih beležaka kao izvora za proučavanje naše istorije u XIX i XX veku, priređivači tog zbornika načinili su veliki prodor u modernu istoriografsku svest.

12 Prvi značajan posao te vrste obavili su Latinka Perović i Andrej Šemjakin, objavljivanjem zbornika građe sa naslovom *Nikola Pašić. Pisma, članci i govori (1872-1891)*, Beograd 1995.

Ali, naravno, najveća vrednost zbornika nije ta. Njegov značaj određuje historiografska relevantnost izvora koji su u njemu predstavljeni kako sa stanovišta njihove autentičnosti – koju u ovom slučaju ne treba posebno dokazivati – tako i u pogledu širine i raznovrsnosti novih znanja o Nikoli Pašiću koja nam ti izvori pružaju. Kada je to poslednje u pitanju, vrednost Zbornika je višestruka.

U traganju za objašnjenjem Pašićevog neobično dugog trajanja u politici, najzanimljivije pitanje koje se postavlja pred istoričara nesumnjivo je pitanje njegove evolucije. Tim pre što Pašić nije bio političar jednog režima. Naprotiv, razlike između režima u kojima je on uspevaio da osvoji vlast išle su čak dotle da je njihova smena mogla biti obavljena samo revolucijom. Da li se s promenama režima menjao i Pašić? Koliko i u kom pravcu? Na čemu je težište njegovog političkog rada, a šta je sporedno – u pojedinim epohama, a i u celini? Da li se u njegovom političkom profilu mogu uočiti konstante i koje su one prirode? Drugim rečima, da li je ono što njega bitno obeležava – pa možda i objašnjava njegovo trajanje – doslednost nekoj političkoj ideji vodilji ili, upravo obrnuto, nemanje takve ideje, dakle puka veština vladanja? Je li on bio strateg ili samo taktičar, ili oboje istovremeno?

Odgovori na ta pitanja pretpostavljaju istraživanje celine Pašićevog političkog života kako u smislu trajanja tako i u smislu delatnosti. Stoga nijedna vrsta izvora sama za sebe ne može biti dovoljna. To, naravno, važi i za stenografske beleške skupštinskog rada. Ali upravo u pogledu mogućnosti koje pruža za sveobuhvatno izučavanje Nikole Pašića, taj se izvor izdvaja od svih ostalih. Okolnost da je Pašićev rad u skupštini trajao veoma dugo, gotovo četiri decenije, omogućila je da zbornik građe *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini* obuhvati sve ključne faze Pašićevog dugog političkog trajanja ako se izuzme šestogodišnje razdoblje emigracije 1883-1889.

Pašićevo učešće u radu skupštine imalo je izuzetan značaj za izgradnju i očuvanje njegovog političkog autoriteta. Pašić u skupštini nikada nije bio običan poslanik: nastupao je ili kao vođ opozicije ili kao predsednik nekog od skupštinskih odbora, ili kao predsednik skupštine, ili, konačno, kao predsednik vlade, odnosno ministar u njoj; i, povrh svega, uvek kao vođ Narodne radikalne stranke. U zavisnosti od pozicije, on je različito nastupao i angažovao se na različitim pitanjima, što omogućava osvetljavanje Pašića kao političara iz mnogih uglova.

Ovde, međutim, treba učiniti važnu napomenu. Intenzitet Pašićevog angažovanja u radu skupštine nije bio isti u svim vremenima. Pašić je govorio znatno više u razdoblju do 1903, nego u razdoblju posle 1903. godine. Njegovo trinaestogodišnje učešće u radu narodnog predstavništva pod vladavinom dinastije Obrenovića, predstavljeno u prve dve knjige, zauzelo je (zajedno sa napomenama priređivača) oko 1.600 stranica tog zbornika. Dvadeset i tri godine pod Karađorđevićima, predstavljene u trećoj i četvrtoj knjizi, zauzele su, pak, svega oko hiljadu strana. Srazmerno daleko najviše, Pašić je govorio

u razdoblju od 1878. do 1882. godine, kao vođ opozicije, prvo liberalnoj, a potom naprednjačkoj vladi. Broj strana popunjenih njegovim učešćem u skupštinskom radu za te četiri godine bitno je veći čak i od onog koji pokriva jedanaestogodišnje razdoblje parlamentarizma, predstavljeno u trećoj knjizi.¹³ Konačno, od izbijanja Prvog svetskog rata do svoje smrti, Pašić iako neprekidno narodni poslanik, najmanje se bavio radom u skupštini. Za 12 godina on joj se – govorima, učešćem u raspravi ili saopštenjima vlade na čijem je čelu stajao devet i po godina – obratio svega pedesetak puta: od raspuštanja skupštine 10. VI 1914, do kraja postojanja Kraljevine Srbije, dvadesetak i u Kraljevini SHS oko trideset puta.¹⁴

Imajući u vidu tako različit intenzitet Pašićevog rada u skupštini, moglo bi se reći da je građa sadržana u prvoj i drugoj knjizi zbornika daleko indikativnija za sagledavanje političkog profila Nikole Pašića, nego ona koju sadrže preostale dve knjige. Najvrednija u tom smislu bila bi prva knjiga, čijih se čak 700 stranica odnosi na razdoblje od 1878. do 1882. godine, a potom i druga, posebno u delu koji pokriva vreme kada je Pašić, tokom 1891. i 1892. godine, bio predsednik vlade kada je važio Ustav od 1888. i koji, obuhvatajući razdoblje od oko godinu i po dana, sadrži gotovo dve stotine strana. Uvrežena slika o Pašiću koji malo govori u javnosti, za skupštinskom govornicom, može biti donekle tačna kada je reč o razdoblju 1903-1914, a još mnogo više kada je u pitanju doba posle 1914. godine. Ali ona je sasvim pogrešna ako se projektuje i na ono veoma značajno dvadesetpetogodišnje razdoblje Pašićevog političkog života pod vladavinom dinastije Obrenovića. Što se ide dublje u XIX vek, to se Pašić sve više i življe obraća javnosti sa skupštinske govornice. Učestalost i sadržajnost njegovih nastupa u skupštini obrnuto je njegovoj realnoj moći u državi. U tom smislu skupštinske beleške nisu jednako važan izvor za izučavanje Nikole Pašića po svim razdobljima njegove skupštinske aktivnosti.

Intenzivno Pašićevo učešće u radu skupštine, koje odlikuje razdoblje 1878-1882, svedoči o velikom značaju koji je Pašić tada pridavao toj instituciji. Ali ne samo to. Ono na nov način pojašnjava značaj koji je ta institucija inače imala u političkom životu Srbije za vreme vladavine Namesničkog ustava. Nasuprot preovlađujućoj interpretaciji toga razdoblja kao represivnog i gotovo apsolutističkog režima kralja Milana i dveju tada vladajućih stranaka, Liberalne i Napredne, režim u kome institucije, posebno skupština, nisu imale gotovo nikakvog značaja, ta građa nas suočava sa izuzetno živom,

13 Ovde treba primetiti da su, zbog nemogućnosti priređivača III knjige, koja obuhvata razdoblje 1903-1914, da kompletira izvor za celo razdoblje, izostavljena četiri skupštinska saziva, sva četiri vanredna – dva za 1905. i dva za 1908. godinu.

14 Ovde treba napomenuti da je priređivač četvrte knjige, koja obuhvata to razdoblje, Đorđe Stanković izostavio jedan broj dokumenata – dopisa, saopštenja i ostavki vlade, ne smatrajući ih značajnim.

ozbiljno argumentovanom skupštinskom raspravom, koja se vodi o svim najznačajnijim političkim pitanjima, uključujući i ona koja zadiru u samo obeležje države, a koja je najčešće pokretao upravo Nikola Pašić. Ta rasprava je bila slobodna, regulisana prilično liberalnim poslovnikom, uz uvažavanje procedure i skupštine kao institucije.

Osim što ispravlja pogrešnu predstavu o značaju skupštine krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog veka, ta građa ukazuje i na izvore takve predstave. Nju su tokom svoje duge vladavine, koja je otpočela smenom dinastija u majskom prevratu 1903. godine, stvorili radikali, kao nekadašnji nosioci otpora liberalnom i naprednjačkom režimu, kao i vladavini kralja Milana u celini. Ona je uključivala sveukupno negiranje bilo kakvih pozitivnih obeležja te vladavine, čak i nekih elementarnih istorijskih činjenica koje su Liberalnoj i Naprednoj stranci obezbedile veoma značajno mesto u istoriji nastanka modernih političkih institucija u Srbiji. Treća knjiga građe sadrži brojne primere Pašićevog udela u stvaranju te predstave. Istoriografija se, kao i u mnogim drugim slučajevima, previše oslonila na ocene koje su o tom razdoblju, kao, uostalom, i o onom kasnijem, posle 1903, izrekli sami radikali.

Intenzivno učestvujući u radu skupštine u tom razdoblju, Pašić je, posebno kao vođ opozicije, ali i kasnije, kao predsednik vlade 1891-1892, veoma mnogo rekao o sebi, daleko više nego posle 1903, kada će težište svoga rada prebaciti sa skupštinske govornice u ministarski kabinet. Ali mnogo toga što je tada, u XIX veku, rekao o sebi, prepoznavaće se u skupštini i kasnije. Ipak ne toliko da bi se moglo dovoljno razumeti bez poznavanja njegovog prethodnog skupštinskog rada.

U opoziciji do 1882. Pašić veoma mnogo govori o unutrašnjoj politici. To je vreme kada on stoji uz program sveukupnog preuređenja srpske države na principima "narodne države". Ulazeći u skupštinu, on taj program iznosi u javnost. Njegova sadržina, doduše, nije do kraja izložena u skupštinskim govorima, ali su neke bitne tačke uočljive: osim kritike činovništva, a naročito institucije Državnog saveta, a i zalaganja za skupštinu kao centar vlasti, bliži konventu nego parlamentu, posebno je upadljivo insistiranje na progresivnom i neposrednom oporezivanju, kao načinu zaustavljanja, inače tek započetog, procesa društvenog raslojavanja; takođe, opiranje svim vladinim predlozima koji su taj proces posredno podsticali, čak i u onim slučajevima kada je to opiranje značilo osporavanje legitimnosti mera elementarne modernizacije društva i države.

Ali insistiranje na pitanjima unutrašnjeg uređenja, svojstveno ranom razdoblju Pašićeve skupštinske aktivnosti, nije umanjivalo njegovo zanimanje za spoljnu politiku. Već tada se nagoveštava ono što je kasnije postalo savršeno jasno: spoljnopolitički program Srbije, koji je on uvek izjednačavao sa programom nacionalnog ujedinjenja, za Pašića je imao apsolutnu prednost nad pitanjima unutrašnjeg uređenja. Što je tima poslednjima tada ipak davao

veliki značaj, posledica je njegove vere u program narodne države kao jak mobilizatorski činilac u projektovanom ratu za nacionalno ujedinjenje. Pašićevi skupštinski govori u kojima se sopstveni predlozi redovno brane pripremom naroda za što skorije izvršenje "nacionalnog zadatka", pružaju mnoga svedočanstva o tome.

Istovremeno, sa istim argumentima kojim je branio sopstvene, Pašić je odbacivao vladine predloge, čak i onda kada su oni imali vitalan značaj za privredni i kulturni razvoj države. Najupečatljiviji primer je nesumnjivo napad na politiku izgradnje železnica, koju je Pašić ocenio kao odricanje od srpskih u ime austrijskih interesa, a time i kao smrtni udarac srpskom "zavetnom nacionalnom zadatku". Takoreći da se ne može naći pitanje u celokupnom skupštinskom radu Nikole Pašića u koje je on uložio toliko energije, emocija, govorničke veštine i vremena koliko je uložio u pokušaj da spreči izgradnju železnica u Srbiji nakon Berlinskog kongresa. Ako naša država "hoće da se širi", onda ne sme pristati na izgradnju železnica, jer su one u interesu Austrije, a ne Srbije. Srbija još nije dovoljno privredno razvijena da bi joj železnice bile potrebne. Ipak, i tako nerazvijena, ona je bila dužna da "se širi" – bilo je Pašićevo stanovište.

Kasnije, kada je, od povratka iz emigracije, prihvatio politiku kompromisa s krunom, svaki dalji korak u pravljenju ustupaka u pogledu odricanja od političkih sloboda i vlasti skupštine – u čemu će do 1902. ići neočekivano daleko – Pašić je takođe obrazlagao "misijom" Srbije, njenom dužnošću da energiju usmeri u pravcu pripreme za što skorije ostvarenje svog "nacionalnog zadatka". Kad se, pak, nakon 1903, konačno uzevši kormilo spoljne politike Srbije u svoje ruke, branio od optužbi opozicije, u čijim redovima više nije bilo austrofilskih stranaka, za umerenost prema Austro-ugarskoj, Pašić je svoju politiku mira objašnjavao kao pripremu za rat. Rat koji će se dogoditi 1914, u trenutku kada ga je verovatno najmanje želeo, Pašić je čekao još od 1878. Ukratko, ako je Pašić u skupštini 1878-1914. igde, u ma kojoj političkoj ideji, bio do kraja jasan i dosledan, to je onda samo bespogovorno podređivanje svih pitanja unutrašnjeg razvitka i političkog uređenja onome što je Pašić razumeo kao "nacionalni zadatak" Srbije, a to je širenje državne teritorije i nacionalno ujedinjenje. Pašićevi govori, kao i njegov celokupni rad u skupštini, ovo nedvosmisleno pokazuju. I zato nema razloga ne verovati njegovom tek nedavno objavljenom spisu *Moja politička ispovest*. "U mene su uvek preovlađivali osećaji za život i sudbu srpskog naroda van granica Kraljevine Srbije, no što su bili oni koji su me pobuđivali da radim za unutrašnje narodne slobode. Nacionalna sloboda celog srpskog naroda bila je za mene veći i jači ideal, no što je bila građanska sloboda Srba u Kraljevini."¹⁵ Takoreći iste te reči Pašić će izgovoriti i u narodnoj skupštini,

15 Nikola Pašić, *Moja politička ispovest*, Beograd 1989, s. 129.

rekavši za sebe da je “sva pitanja unutrašnja, pa i samo rešenje ustavnog pitanja” “uvek potčinjavao” “ideji skorog oslobođenja”. Ta ideja “odvela me je i u politiku i u radikalizam”, reći će Pašić u skupštini 1905. godine, i uzviknuti: “Ostavljajte sve drugo pa rešavajte ono od čega život Srbije zavisi. Glas Srpstva i glas Pijemonta poziva Vas.”¹⁶

Boreći se za program “narodne države”, Pašić je u ranom razdoblju svog skupštinskog rada postavio čvrstu granicu između onih koji uz njega pristaju i onih koji ga odbacuju. U tom se razgraničenju prvi određuju kao “narod”, a stranka koja ih predstavlja kao “narodna stranka”; drugi, kao “vlasnici”, a njihove stranke kao “nenarodne”, “vlasničke” stranke. Rezervišući prvo određenje samo za Radikalnu stranku, a drugo za ostale dve, Liberalnu i Naprednu, Pašić je napravio ideološku podelu među političkim strankama u Srbiji koja će, svojom isključivošću i u narednim razdobljima bitno obeležavati njen unutrašnji politički život.

Već od dolaska na vlast 1889. Pašić u skupštini više ne stoji na stanovištu “narodne države” – ni u njenoj socijalnopolitičkoj, ni u njenoj državnoj komponenti. Podela na “narodne” i “vlasničke” stranke, koja je značila i odricanje legitimnosti tima drugima, ostala je, međutim, da prati i prvo i drugo parlamentarno iskustvo Srbije. Pašić je nemali broj puta – kako u razdoblju vladavine Ustava od 1888, tako i posle 1903 – bio eksplicitan: predstavnici Liberalne i Napredne stranke iako narodni poslanici, “nemaju pravo” da govore u ime naroda. Takvo razumevanje političkog pluralizma iznutra je osporavalo parlamentarni sistem vlasti. To je bila ona osnova na kojoj je Radikalna stranka s Pašićem, na čelu, kao većinska, napustivši projekat “narodne”, gradila partijsku državu, pokrivajući je parlamentarnom formom: nepodeljena vlast u rukama Radikalne stranke, koja se izjednačava s narodom i koja je nosilac istorijske misije Srbije.

Količinom građe koju obuhvata, raznovrsnošću novih znanja koja donosi, novim činjenicama kojima otklanja dileme ili razrešava sporove, a i onim kojima iznova potvrđuje već poznato – zbornik *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini* mogao bi se svrstati među najznačajnije poduhvate naše najnovije historiografije. Ono na šta, međutim, takođe vredi obratiti pažnju, to je koncepcija zbornika, unutrašnja organizacija građe, a i posebno sadržina i obeležje napomena priređivača. Odmah treba istaći da je tu reč o kritičkom izdanju građe, koju je, podeljenu u četiri knjige, priredila grupa od tri istoričara nesumnjive, pa i vrhunske, kompetencije za odgovarajuća razdoblja: Latinka Perović, Đorđe Stanković i Dubravka Stojanović. Bez njihovih napomena i propratnih tekstova, datih bilo u obliku studije, predgovora ili pogovora, a posebno zbog prirode izvora koji teško trpi izvode, mnogi od ovde predstavljenih Pašićevih nastupa bili bi sasvim ili nedovoljno razumljivi.

16 *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*, III, dok. br. 19.

Ovako, komentarisani, smešteni u osnovni, ponekad čak i širi istorijski kontekst, izvodi iz stenografskih beležaka se jednostavno čitaju, lako razumeju i povezuju u celinu.

Međutim, izvan tih osnovnih zahteva priređivača, autori se u daljem konceptijskom i metodološkom pristupu međusobno razlikuju. Tačnije, između prve dve knjige koje je priredila Latinka Perović i treće, koju je priredila Dubravka Stojanović, u ovom pogledu postoji sličnost, iako ne istovetnost, dok se četvrta, koju je priredio Đorđe Stanković, bitno razlikuje od prve dve. Svaki od priređivača obrazložio je svoj pristup, na prvom mestu "autorskim viđenjem epohe" (Đ. Stanković) i, u zavisnosti od tog viđenja, razumevanjem osnovne svrhe svoga dela, ali i celine projekta. To je odredilo osobnost napomena, ali, u slučaju četvrte knjige, još i izbor građe.

Najtačnije je sopstveni izbor metodološkog postupka odredila i obrazložila Latinka Perović, u predgovoru prvoj knjizi zbornika. Bitna obeležja tog postupka su, prvo, uzimanje u obzir svake reči koju je Pašić izgovorio u skupštini – dakle, osim govora, interpelacija ili učešća u raspravi, još i upadica, pitanja, motivacija glasanja i sl. Drugo, napomenama je, osim eksplikativne funkcije, kao bitno obeležje, dato još i dijaloško obeležje. Što se tiče onog prvog, L. Perović je svoj postupak objasnila činjenicom da je tek uzimanjem u obzir svake Pašićeve intervencije moguće uočiti intenzitet njegovog angažovanja u skupštini uopšte i, posebno, na pojedinim pitanjima. To, pak, omogućava uočavanje onoga što je kod Pašića trajno opredeljenje, trajni cilj, što L. Perović smatra jednom od osnovnih svrha tog projekta u celini. Imajući u vidu vremensku sveobuhvatnost izvora, to postaje tim opravdanije.

I drugo obeležje svog metodološkog pristupa – napomene – L. Perović je odredila polazeći istovremeno od prirode izvora i od svog viđenja svrhe projekta. Rasprava, koja predstavlja osnovno obeležje sadržine izvora, nameće potrebu da se izneto mišljenje sagleda u svetlosti suprotstavljenog stava i njegove argumentacije. Ali za takav pristup napomenama postoji još jedan razlog. Polazeći sa stanovišta da je razdoblje od 1878. do 1902. godine bitno obeleženo procesom definisanja i odmeravanja snaga dveju različitih orijentacija u razvitku moderne srpske države – jedne koja, oslonjena u spoljnoj politici na Austriju, daje primat pitanjima unutrašnjeg razvitka, i druge koja, okrenuta Rusiji, težište stavlja na projekat nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja – Latinka Perović je osnovnu svrhu svoga istraživanja definisala kao pokušaj "da se kroz rad Nikole Pašića u Narodnoj skupštini prati njegov udeo u profilisanju i realizaciji jednog pravca razvoja srpskog društva i srpske države posle sticanja nezavisnosti". Tim metodom Pašićevo stanovište ne samo da se izostrava nego se i pokazuje u širem istorijskom kontekstu, u kojem tek dobija pravi istoriografski značaj.

Sličan metodološki postupak primenila je i Dubravka Stojanović u trećoj knjizi ovog zbornika. Po svom obeležju, međutim, epoha koju je ona

obradila bitno se razlikuje od prethodne. Nakon smene dinastija i konačne pobjede radikala 1903, dotad vladajuća orijentacija kako u unutrašnjoj tako i u spoljnoj politici Srbije, u praktičnopolitičkom smislu, postaje mrtva. Između stranaka nema bitnijih razlika u spoljnopolitičkoj orijentaciji (ako se izuzme mala grupa konzervativnih, izrazito austrofilskih političara oko Živojina Perića), dok su u unutrašnjoj politici ideologiju narodnjaštva konačno napustili i radikali – bar u zakonodavnoj politici, iako ne i u raspoloženju šireg članstva. Pobjednički radikali usvajaju koncept kabinetskog tipa parlamentarne vlade, izgrađujući tako sistem koji marginalizuje i kralja i skupštinu i koncentriše svu vlast u rukama vlade, tačnije jednog čoveka, njenog predsednika. U najdužem i najburnijem razdoblju, tokom sedam godina, predsednik vlade je bio Nikola Pašić. Ono što u tom dobu u radu skupštine postaje najzanimljivije, to su međustranačka sučeljavanja u borbi za vlast ili, najkraće, samo funkcionisanje parlamentarizma. Zato D. Stojanović u prvi plan stavlja Pašićev odnos prema parlamentarizmu, držeći se na tom pitanju istog onog dijaloškog principa u napomenama koji je L. Perović usvojila kada su u pitanju različite programske orijentacije u razdoblju koje je ona obradila. Takođe, kao i u slučaju prve dve knjige, i ovde je usvojen princip celovitog obuhvatanja građe.

Četvrta knjiga, koju je priredio Đorđe Stanković, drukčija je po koncepciji od prve tri. Za razliku od L. Perović i D. Stojanović, Đ. Stanković je građi pristupio selektivno, držeći se svrhe celog projekta. Stankoviću nije bilo primarno uočavanje eventualnog kontinuiteta, odnosno evolucije kod Pašića, nego sagledavanje Pašićevog odnosa prema parlamentarizmu. On je pri tom pošao od sopstvenog viđenja Pašića kao “najzapaženijeg graditelja modernog parlamentarnog života u Srbiji i Jugoslaviji”, od samog formiranja prvih političkih stranaka u Srbiji početkom osamdesetih godina prošlog veka, a i od činjenice da “nemamo još uvek istorijskom naukom zasnovano celovito znanje o nastanku i razvoju teorije i prakse parlamentarizma Nikole Pašića”. Shvativši tako zadatak priređivača, on je, za razliku od L. Perović i D. Stojanović, napravio izbor građe prema kriterijumu relevancije izvora za sagledavanje Pašićevog odnosa prema parlamentarizmu. Tako su iz zbornika izostavljena neka Pašićeva obraćanja skupštini, ona koja po oceni priređivača nisu zadovoljila pomenuti kriterijum, dok su istovremeno uvršteni neki izvori koji nisu neposredno vezani za Pašićevo učešće u skupštini, ali su ocenjeni kao relevantni. Svoju koncepciju zbornika kao i osnovne svrhe projekta, Stanković je izrazio i naslovima koje je dao pojedinim delovima knjige koju je priredio. Dok su se L. Perović i D. Stojanović opredelile za neutralne naslove – s obeležjima hronoloških granica posmatranog razdoblja, odnosno delova razdoblja, saziva i eventualno pozicije koju je Pašić zauzimao – Đ. Stanković je pojedine delove knjige naslovio kao “Parlamentarizam” – uz odgovarajuće dodatno hronološko opredeljenje.

Pašić i parlamentarizam jedno je od važnih pitanja koje su priređivači imali u vidu pristupajući svom poslu, a posebno D. Stojanović, koja je na poseban značaj tog pitanja ukazala u predgovoru i Đ. Stanković, koji je čak to pitanje smatrao osnovnom svrhom celog istraživačkog projekta. S obzirom na značaj koji tome pridaju priređivači, a iz čega je proizišao njihov sveukupni pristup obradi, a u slučaju četvrte knjige, i izboru građe, to se treba zadržati na pitanju metodološkog utemeljenja tako postavljene svrhe projekta.

Na prvom mestu postavlja se pitanje na šta se zapravo misli kad se Pašićev odnos prema parlamentarizmu postavi kao istraživačko pitanje. Treba se ovde prisettiti dosad ničim opovrgnute ocene Slobodana Jovanovića o N. Pašiću kao političaru koji nije imao nikakvog interesovanja za ustavna pitanja. Ali i same Pašićeve ispovesti o prioritetu koji su za njega imala pitanja nacionalnog ujedinjenja nad svim unutrašnjim pitanjima, pa i ustavnim. Uostalom, i Jovanovićeva ocena i Pašićeva ispovest nalaze potvrdu u istorijskim činjenicama, između ostalog i u tome što Pašić nije neposredno učestvovao pri izradi nijednog ustava ili ustavnog nacrtu u istoriji Srbije i Jugoslavije, izuzev u izradi ustavnog nacrtu Radikalne stranke od 1883. godine, koji je bio negacija parlamentarizma. O Pašićevom negativnom odnosu prema parlamentarizmu, pred donošenje Ustava od 1888, svedoči i nedavno objavljena građa o Nikoli Pašiću – *Nikola P. Pašić. Pisma, članci, govori (1872-1891)*.¹⁷ Takođe, Pašić je pristajao na vlast i pod Namesničkim ustavom, a tokom 1901-1902, sam je saopštavao da Ustav od 1901, koji je skupštini priznavao vrlo sužena prava, smatra konačnim rešenjem ustavnog pitanja u zemlji. Na tom stanovištu Pašić je stajao i nakon prevrata od 1903, što je manifestovao podrškom onoj grupi radikala, tada već nazvanoj staroradikali, koji su, u ustavotvornoj skupštini, Ustavu od 1901. manje ili više otvoreno davali prednost nad Ustavom od 1888. Uopšte, moglo bi se reći da je, od trenutka kada se, silom istorijskih okolnosti, odrekao onog tipa države kome je stremio u mladosti – “narodne države” i prihvatio da se za vlast bori u granicama klasične ustavne monarhije, Pašić zapravo izgubio interes za ustavna pitanja. Od tada je za Pašića unutrašnja politika postala, kako to kaže S. Jovanović, “trgovina”. Posle velikog pada njegove popularnosti vezanog za Ivanjdanski atentat, a naročito posle rascepa u stranci i obrazovanja konkurentske radikalne stranke, Samostalne radikalne stranke – Pašić u nastojanju da dođe do vlasti, nije više računao samo na podršku naroda, tj. biračkog tela i skupštine, nego svih drugih relevantnih političkih činilaca – od dvora, do strane, posebno ruske, diplomatije.

U razdoblju 1903-1914, pitanja parlamentarnog sistema su izbila u prvi plan unutrašnje politike, ali je njih Pašić u potpunosti prepuštao Stojanu Protiću, a sam se skoncentrisao na spoljnu politiku, o čemu upravo svedoči

17 V. L. Perović i A. Šemjakin, n. d.

treća knjiga ovog zbornika. Njegovi skupštinski govori su najvećim delom posvećeni obrazlaganju spoljnopolitičkog programa vlade i resora kome je u najdužem trajanju bio na čelu. Pašićevo mišljenje o mnogim drugim pitanjima trebalo bi tražiti u govorima njegovih odanih saradnika – kao što D. Stojanović i sama primećuje u predgovoru trećoj knjizi. Tako bi se tek iz analize nastupa S. Protića u skupštini mogao, posredno, sagledati i Pašićev odnos prema parlamentarizmu. Neposredno, iz Pašićevih govora, to, međutim, ne bi bilo moguće, zbog prostog razloga što se tim pitanjima on u skupštini nije ni bavio.

Ako se, međutim, parlamentarizam shvati šire, pa se u njega uključe i neophodne vaninstitucionalne pretpostavke, one bez kojih je parlamentarizam u praksi neostvariv, onda ta građa postaje izvor prvorazredno značajan i za odgovor na pitanje Pašićevog odnosa prema parlamentarizmu. Reč je na prvom mestu o razumevanju političkog pluralizma i demokratije, što je upravo i imala u vidu D. Stojanović kada je u uvodu govorila o značaju Pašićevog odnosa prema parlamentarizmu. Odnos prema političkom pluralizmu i demokratiji jasno se raspoznaje u Pašićevim nastupima u skupštini, u njegovoj kritici drugih stranaka, sa vlasti ili iz opozicije. Međutim, i u tom pogledu najiscrpnije su prve dve, a tek potom i treća knjiga. Najmanje građe te vrste sadrži četvrta knjiga kako zbog ratnih prilika koje su nastupile nakon 1914. tako i zbog drukčije prirode pitanja koja su se postavljala na dnevni red jugoslovenske skupštine.

Kada se sagleda građa u celini, Pašićev stav u odnosu na pitanja političkog režima mogao bi ukratko da se označi ili kao vrlo elastičan ili kao nezainteresovan. Ono u čemu se Pašićev stav, međutim, pokazuje kao nepomerljiv, to je razumevanje političkog pluralizma. Radikalnoj stranci, koju je izjednačavao sa narodom, Pašić je namenio misiju, što je njemu kao njenom vodi pribavljalo ulogu arbitra u političkom životu Srbije – primećuje D. Stojanović. To se, naravno, ne bi moglo odrediti kao Pašićev odnos prema parlamentarizmu, ali je sve što se u srpskoj parlamentarnoj praksi može definisati kao radikalski koncept parlamentarizma, a što je, po pravilu, uobličavao S. Protić – sve je to u osnovi proisticalo iz Pašićevog razumevanja sopstvene stranke i, s tim u vezi, prirode partijskog pluralizma u Srbiji. Time bi, dakle, ova građa bila i građa u odnosu Nikole Pašića prema parlamentarizmu.

Na kraju, zadržaćemo još malo pažnju na metodološkom postupku koji je primenjen pri izradi promena u prvoj i drugoj knjizi ovog zbornika. Stoga što nam se taj postupak čini ne samo najbolje utemeljen u prirodi izvora i svrsi projekta nego i zato što dijaloški princip, koji obeležava taj metod, daje napomenama, a time i ovom istraživačkom poduhvatu u celini, posebnu historiografsku vrednost. Upućen u sukob fundamentalno različitih koncepcija razvitka srpskog društva i države u XIX veku, na jednom izvoru prvorazredne autentičnosti, čitalac istraživač uočava svu složenost brojnih historiografskih pitanja koja bi prema dosadašnjim rezultatima istorijske nauke mogla da

izgledaju jednostavna i potpuno rasvetljena. Među najznačajnijim od tih pitanja svakako je uloga pojedinih političkih činilaca u razvitku moderne srpske države – njenih društvenih i političkih institucija, a i u procesu njene modernizacije u celini. Vladajuća slika o tome ističe u prvi plan, kao najzaslužniju, Narodnu radikalnu stranku na čelu sa Nikolom Pašićem, minimizirajući, ponekad i sasvim negirajući, pozitivnu ulogu svih ostalih istorijskih subjekata u tom procesu. Građa koja je pred nama verodostojno svedoči ne samo o pojednostavljenosti nego i o iskrivljenosti te slike i suočava nas sa činjenicom da je naša istorijska nauka u interpretaciji ključnih istorijskih procesa u Srbiji XIX i prvih decenija XX veka, još prilično zarobljena predstavama koje su o tim procesima i njihovim učesnicima stvorili nosioci jedne političke orijentacije, one koja je majskim prevratom 1903. godine odnela istorijsku pobjedu. Na taj način, ova građa otvara pred istorijskom naukom mnoga pitanja vezana za problem modernizacije srpskog društva i države u XIX i XX veku ne samo s obzirom na ulogu koju je u tom procesu imao Nikola Pašić i stranka na čijem je čelu on bio nego i kada su u pitanju svi ostali ključni politički akteri naše moderne istorije – oni koje je konačna pobjeda radikalizma u Srbiji 1903, smestila ne samo na marginu političkog života nego i na marginu naše istorijske svesti. Sumirajući sopstveno iskustvo stečeno radom na projektu, Latinka Perović je zaključila: “Ne radi se samo o proširenim znanjima o Nikoli Pašiću već o dubokom uverenju da smo još daleko od razumevanja onog specifičnog sklopa različitih okolnosti ... koje su uslovile njegovu pojavu i omogućile njegovo dugo političko trajanje.” Ali nova saznanja tek otvaraju nova polja nepoznatog i u tome i jeste njihova vrednost. Ako ovaj impozantan korpus građe pomogne istraživačima da uvide ograničenost postojećih istorijskih znanja o Nikoli Pašiću, onda je on postigao mnogo. U svakom slučaju, njime je napravljen veliki korak napred u izgradnji temelja naše kritičke istoriografije koja se bavi istorijom moderne Srbije.